

Sociologie en mensbeeld

door R. C. Kwant

Mij is verzocht over dit thema te schrijven. Het is een gebruikelijke en gemakkelijke methode een deel van de toegemeten ruimte te vullen met een uiteenzetting dat men als schrijver niet aan de verwachtingen kan beantwoorden. Ik volg die goedkope methode omdat die waar is. Twee omvattende termen. Sociologie. Onder leiding van George Gurvitch en Wilbert E. Moore verscheen in 1945 bij the Philosophical Library een boek, getiteld *Twentieth Century Sociology*. De bedoeling was heel eenvoudig. Men wilde weten wat er in de twintigste eeuw tot 1945 terecht was gekomen van sociologie, wat men eronder verstond. Ik interesseerde mij toen reeds ervoor en schafte het boek aan. Mijn oordeel: een kakofonie van geluiden die niet met elkaar in overeenstemming kunnen worden gebracht. Men zou de vraag kunnen stellen of sindsdien de kakofonie is afgenomen of toegenomen. Degene die de eerste stelling wil bewijzen heeft geen gemakkelijke taak. Minstens meen ik te mogen zeggen dat de term 'sociologie' allerminst een duidelijke term is. Ik moet hieraan iets toevoegen. Er zijn grote sociologen. Zelfs velen. Maar datgene wat de als groot erkenden doen laat zich niet onder één noemer verenigen. De moeilijkheid komt een beetje hierop neer: men zou aan eerstejaarsstudenten die sociologie gaan studeren en die soms nog zo naief zijn te denken dat vaststaat wat sociologie is, graag willen vertellen wat ze is. Men probeert dit te doen. Een geslaagde poging bestaat nog niet.

Dan de term mensbeeld. De boom bestaat zonder een beeld van zichzelf. Hij weet niet of hij een weidse eik of een hoge den is. De mens echter bestaat met een beeld van zichzelf. Hij kan zich koesteren in het beeld van zichzelf, hij kan erdoor gehinderd worden. De mens die een beeld van zichzelf heeft kan zich in zichzelf verheugen en kan last hebben van zichzelf. Men mene echter niet dat het zelfbeeld een eenvoudige zaak is. Men denkt hier bijna als vanzelf aan het ik-beeld. Maar het ik-beeld is wij-bepaald. En het woord 'wij' kan zeer verschillende betekenissen hebben. Er is het familie-wij; het nabije-omgevings-wij; het gemeente-wij; het nationale-wij; het internationale-wij in verschillende vormen. Het mensbeeld is én persoonlijk én wij-bepaald, het woord 'wij' heeft de meest verschillende betekenissen, zowel diachronisch als synchronisch.

Het woord 'ik' en het woord 'wij' worden dus op wisselende wijze gebruikt. De manier waarop men de woorden gebruikt hangt samen. De enkeling is als centrum van reflectie een volstrekt eigen persoon, een onherhaalbare identiteit die terug te kennen is tot in de lijnen van de vingertoppen, maar hij heeft in verschillende wij-verbanden een verschillende ik-vorm.

Het klassieke voorbeeld is de man die op het bedrijf een grote piet is, een leidende rol speelt, die echter thuis ten opzichte van vrouw en kinderen een pantoffelheld is. Het omgekeerde komt ook voor, dat iemand nl. thuis hin-

derlijk dominerend is, buitenshuis onderdanig, correct, wellicht zelfs kruiperig. In verschillende vormen van wij-bestaan spelen wij een verschillende rol, en de vele rollen die wij spelen zijn niet per se coherent. Vandaar de skepsie van obers die lang werken in hotels waar 'dure mensen' logeren; zij ervaren vaak mensen die groot worden geacht als klein in hun gewone leven.

Wat het mensbeeld betreft staan enkele dingen vast. Vooreerst, wij leven zo dat wij van onszelf een beeld hebben. Wij leven als het ware voortdurend met een spiegel in handen. Maar de spiegel van onszelf zijn wij, en er is geen enkele garantie dat de spiegel niet vertekent. Marx heeft de klassieke woorden neergeschreven: er is geen garantie dat de mens is wat hij denkt te zijn. Verder is de in de reflectie weerspiegelde mens geenszins een massieve, vaststaande identiteit. Hoe vreemd het ook moge klinken, dezelfde mens kan in verschillende verbanden een verschillende identiteit hebben. Het zou voor de sociale psychologie buitengewoon interessant zijn hiervan voorbeelden te verzamelen. Denken wij aan mensen als Stalin, Hitler, Mussolini, Pius XII, Fidel Castro, Mao. De publieke rol van deze mensen is bekend. Maar hoe zijn ze in een vriendenkring, wanneer ze aan sport doen, wanneer je ze in een zwembad ontmoet, en — wanneer ze gehuwd zijn — thuis, voor hun vrouw, voor hun kinderen, voor de slager die aan de deur komt? De mens verschilt in verschillende wij-verbanden. Dit is algemeen bekend en in dit artikel is tot nu toe geen enkele nieuwe waarheid naar voren gebracht.

Dan wordt echter de titel wel heel erg moeilijk. Indien het niet vaststaat wat sociologie is, indien er geen garantie is dat de spiegel van de reflectie goed is afgesteld, indien de weerspiegelende mens vele gedaanten kan aannemen, wat doet de sociologie dan met een mensbeeld?

Ondanks vele variaties zijn er, merkwaardig genoeg, toch constanten die voldoende constant zijn om door de sociologie bestudeerd te worden. Het is van belang vast te stellen waar wij die constanten vooral moeten zoeken. De sociologie kan niet werken zonder constanten.

Er zijn nogal wat constanten, maar niet met alle constanten heeft de sociologie te maken. Vooreerst dienen wij onderscheid te maken tussen illusoire en werkelijke constanten. Illusoire constanten. Tot voor korte tijd heeft men gedacht aan een eens voor altijd door God of door de natuur vastgestelde mens. De enkeling kon wel zondigen tegen God of afwijken van de natuur. Maar dan was hij verkeerd omdat hij af zou wijken van hetgeen hij als mens moest zijn. Het was zijn taak om in de feitelijke uitoefening van zijn mens-zijn aan het vaststaande mens-zijn te beantwoorden. Degene die zulks niet deed was een onmens. Volgens de grieken ging hij als Oedipos door het noodlot ten onder, volgens het christendom kwam hij in de hel terecht. De

illusoire constantie behoort nog niet tot het verleden. De ideologische discussies binnen het communisme zijn doortrokken van het ideaal van illusoire constantie. Een ridicule combinatie van namen: Stalin en Paul de Groot zouden ondenkbaar zijn geweest zonder illusoire constantie. De meeste mensen leven nog in de sfeer van illusoire constantie. Je bent mens. Je moet als mens leven. Helaas kan je afwijken. Als je conform bent ben je goed. Als je afwijkt ben je verkeerd.

Wij noemen nu dit soort constantie illusoir. Althans, sommigen onder ons. De meesten van ons hangen de illusoire constantie nog aan. Is men echter hierdoorheen gebroken, dan rijst de vraag naar de werkelijkheid van de constantie. Welnu, die werkelijkheid is ongehoord groot. Teneinde dit duidelijk te maken vertrek ik vanuit mijzelf.

Ik ben mens. Welnu, dan behoor ik tot het hoogste ons bekende soort van wezens. Wij stellen de levende materie boven de levenloze, het dierlijke boven het plantaardige en de mens staat bovenaan. Hij beheerst de aarde. Hij maakt planten tot sierplanten, d.w.z. tot planten die door hun presentie hem verlustigen, tot nuttig gewas, d.w.z. tot voedsel, en de rest zou onkruid zijn. Wat de dieren betreft, hetzelfde schema: huisdieren, vee, wilde dieren. Van het levende leven wij dankzij instrumenten die wij uit levenloze materie vervaardigen. Daarin worden wij steeds meer vaardig. Eerst maakten wij werktuigen. Later leerden wij gebruik maken van de kracht van water en wind. Wij kwamen verder door de ontdekking van de bruikbaarheid van stoom, electriciteit, atoomenergie. Wij worden er ons nu van bewust dat wij het mede-levende, flora en fauna, moeten gaan beschermen. Maar de beschermingsgedachte vloeit voort uit de dominantie. Kortom, ik ben mens en behoor tot het dominerende soort wezens. Men heeft in het verleden de superioriteit van mijn soort gemaakt tot een ideologie. De mens was zoon van God en daarom aangesteld tot heerser over de aarde. Vanwege de ideologie was de heerschappij vanzelfsprekend. Nu wordt de heerschappij tot een probleem. Er ontstaat een eenvoudige vraag: is het niet mogelijk dat wij ons kapot heersen? Ik ben mens. Ik behoor tot het dominerende species. Behoor ik niet tot een species dat zichzelf door zijn heerschappij vernietigt? Zolang men de superioriteit van het mensdom ideologiseert, is deze vraag niet werkelijk. Houdt men met de ideologisering op en beschouwt men de werkelijkheid, dan rijst een werkelijke vraag, die op stuntelige manier gesteld is door de club van Rome — een uitermate verdienstelijk stuk; echter vragen worden aanvankelijk altijd stuntelig gesteld.

De superioriteit van de mens boven alle andere bestaande wezens, levend of niet-levend, was een vanzelfsprekendheid. De mens is heerser over de aarde. Maar er zijn voor mij ook andere vanzelfsprekendheden. Ik ben geboren in de eerste helft van de twintigste eeuw. Mijn I.Q. is nooit gemeten,

maar ik denk dat het niet laag ligt. Men stelle zich voor dat ik met hetzelfde I.Q. vijftigduizend jaren geleden geboren zou zijn.

Enkele oppervlakkige constatering. Nooit zou ik wijsgeer zijn geworden, want wijsbegeerte bestond toen nog niet. Ik zou, naar ik vermoed, nooit een beroep gevonden hebben in de verbale sfeer, want verbale beroepen bestonden toen niet. Heb ik mijn superioriteiten als mens te danken aan de evolutie, ik heb het feit dat ik een beroep heb kunnen vinden in de verbale sfeer te danken aan sociale ontwikkeling.

Ik ben geboren met een blanke huid. Dit gaf mij vanaf de eerste dag van mijn leven een voorrecht waartoe ik op geen enkele manier heb bijgedragen. Het maakt een onmetelijk verschil of men in de twintigste eeuw geboren wordt met een blanke of met een zwarte huid. Nu kom ik terug op de titel van dit artikel. Het is duidelijk dat er constanten zijn in het mensbeeld. De enkeling verkiest de wijze waarop hij enkeling is. Maar hij kiest binnen sociaal vaststaande constanten.

Nog steeds ga ik door over mezelf. Ik ben geboren als nederlander. En wel als nederlander van de eerste helft van de twintigste eeuw. Dit impliceert enkele zaken. Vooreerst heb ik de economische crisis van de dertiger jaren meegemaakt. Nu ken ik de welvaartsstaat van de zeventiger jaren. Ik leef in het land dat is gelegen aan het einde van Rijn, Maas, Schelde, dus in deltaland. Men noemt Rotterdam Europoort. Men zou ons land Euroland kunnen noemen. Als burger van een dergelijk land ben ik uitermate bevoorrecht. Ik heb een bepaalde opvatting van hetgeen een mens toekomt. Hoe kom ik aan die opvatting? Op dit punt ben ik doortrokken van patronen die ik niet zelf heb geconstitueerd. Ik vind het vanzelfsprekend in een bepaalde welvaart te leven, dat ik bepaalde wooncondities geniet, een bepaald voedselpakket krijg aangeboden, bewegingsvrijheid ter beschikking heb, bij mijn wonen en werken kan verkeren in een voor mij leefbare temperatuur enz. Wordt aan deze conditie niet voldaan, dan voel ik mij verongelijkt.

Derhalve moet ik constateren dat ik, nederlander van de zeventiger jaren, leef met een gedachte over datgene waarop ik recht heb, ook met een gedachte over hetgeen ik moet doen, moet wezen. Deze gedachten zijn de mijne, maar zo dat zij toch weer niet de mijne zijn. Ik denk in dat denkpatroon, echter zo dat ik het denkpatroon niet heb geconstitueerd.

Het voorafgaande biedt aanleiding tot enkele conclusies.

- 1 ik word opgevoed met een beeld van wat ik ben;
- 2 ik word opgevoed met een verwachtingspatroon;
- 3 ik moet aan bepaalde normen beantwoorden;
- 4 het beeld dat ik heb van mezelf, het verwachtingspatroon, de normen zijn in sterke mate sociaal bepaald; nu zijn ze anders dan 10.000 jaar geleden en over 10.000 jaar zullen ze anders zijn.

Dit is de reden waarom sociologie en mensbeeld samenhangen. De wijze waarop de gemiddelde enkeling een 'ik' is hangt samen met datgene wat hiervoor is genoemd. De betekenis van het woord 'ik' is 'wij-bepaald'. De sociologie is de bestudering van de wij-bepaaldheid van de persoon. Deze wetenschap is praktisch. Men kent de term 'image-building'. Het is erg belangrijk een exemplair 'ik' te wezen, iemand te zijn die wordt hooggeacht. Welnu, indien men op de hoogte is van het hier en nu geldende 'image', dan staat men sterk in de wereld. De term 'op de hoogte zijn' is zeer ambivalent. Hij kan vooreerst betekenen dat men op de hoogte bestaat. In de tweede plaats kan hij betekenen dat men de hoogte kent, over de hoogte geïnformeerd is. Enkele voorbeelden. Men kan, zoals Nixon, bestaan op de hoogte van het presidentschap van U.S.A., men kan, zoals Paus Paulus V, aan het hoofd staan van de rooms-katholieke kerk. Dan bestaat men in de hoogte. Men is dan top-mens. Men kan ook, als socioloog, als sociaal filosoof, bestuderen wat het inhoudt aan de top te bestaan. Spelend met woorden zou men kunnen zeggen dat iemand ervan op de hoogte kan zijn wat het betekent op de hoogte te bestaan. Het is merkwaardig dat deze twee soms met elkaar verweven kunnen zijn. Mensen als Einstein en Braun hebben op de twee vlakken gewerkt. Zij waren wetenschappelijk op de hoogte en bestonden op de hoogte. Alhoewel? Kan men het als een algemene regel beschouwen dat mensen die het meest op de hoogte zijn de hoogste plaatsen innemen?

In de sociologie wordt nu soms gesteld dat de mens een verkeerd beeld van zichzelf heeft. Men maakt onderscheid tussen het beeld dat hij in feite heeft en het beeld dat hij zou moeten hebben. Men meent dat de mens een ander beeld zou moeten hebben van wat hij dient te zijn. De meest concrete moeilijkheid is dan deze: moeten wij genoeg nemen met het mensbeeld dat ons wordt aangeboden of moeten wij het veranderen? Mogen wij berusten of moeten wij veranderen? Te Utrecht wordt momenteel onder de studenten de bereidheid om te berusten veelal afgewezen en wordt de veranderingswil opgedrongen. De bereidheid tot analyse van het bestaande is gering, de wil om vast te stellen wat moet zijn is groot. Men zou kunnen spreken van een koortsachtige haast om vast te stellen wat de mens dient te zijn. Het is alsof de mens steeds minder genoeg neemt met hetgeen hij is.

Een verklaring ken ik niet. Wel kan ik enkele factoren noemen.

1 — Vanwege de communicatiemedia weten wij in steeds toenemende mate van elkaar wat wij zijn. In de onderontwikkelde landen kent men de ontwikkeling van de ontwikkelde landen en omgekeerd. Men kent derhalve elkaar, en wel op wereldniveau. Het behoeft geen betoog dat televisie hier toe in belangrijke mate bijdraagt.

2 — Terwijl de universalisering van het mensbeeld steeds toeneemt, groeien ook de tegenstellingen. Immers, de universalisering van het mensbeeld is mogelijk dankzij middelen waarover alleen rijke landen beschikken. De spreiding van bezit en van reclame zijn omgekeerd evenredig. De bezittende landen exhibitioneren hun bezit door middel van communicatiemediën aan landen die niet bezitten.

3 — Gevolg is de wereldwijde verbreiding van een onverwerklijkbaar mensbeeld. De U.S.A.-mens is wereldwijd bekend, doch niet verwerklijkbaar. Men hunkert derhalve op steeds grotere schaal naar hetgeen men niet kan zijn.

4 — Men zou kunnen spreken van het exhibitionisme van de tegenstellingen. De tegenstellingen worden steeds groter. Het bekendmaken van de tegenstellingen wordt steeds groter.

Het gevolg is dat een bepaald mensbeeld, en wel ons westers mensbeeld, de wereld steeds meer gaat overheersen. Vergelijken wij de toestand van 1973 met die van 973. In 973 waren de chinezen chinees, de jappers japans, de indianen indiaans en zo zou ik kunnen doorgaan. Er was, zonder dat men het wist, een pluriformiteit van existentie-vormen. Men kende echter die pluriformiteit niet. Men kon zich rustig in zijn eigen mensbeeld verlustigen zonder het aan de gehele wereld op te dringen. Immers, men kende de gehele wereld niet. Bepaalde mensbeelden werden wel erg algemeen. Op een gegeven ogenblik — in christelijke terminologie: in de volheid der tijden — werd het romeinse rijk erg groot en stortte de griekse ideologie ineen en werd het grote geheel ideologieloos. In die grote ideologeloze wereld kreeg het christendom, samensmelting van joodse religieusiteit en griekse rationaliteit, zijn kans. Deze religie welke een gigantische ideologisch lege, maar politiek gevulde ruimte vulde, kon zich presenteren als wereldideologie. Maar toen was wereld identiek met het romeinse empirium. Over de rest van de wereld, d.w.z. over 4/5 deel ervan, bestonden alleen maar vage geruchten. In samenhang met het romeinse machtsbereik en het griekse koinè ging het christendom zich beschouwen als wereldideologie — de personen die dit hebben gedaan heten Paulus van Tarsus en Augustinus van Hippo.

Zodoende ontstond het zgn. christelijke westen. Een drievoudige extensie. Die van het romeinse imperium. Die van het griekse koinè. De ideologische opvulling vanuit het jodendom. Men begreep toen de ideologie wereldwijd, men dacht 'het' mensbeeld te hebben. Men leefde in feite beperkt. Men leefde in het christelijke westen en moest een strijd op leven en dood voeren tegen het Mohammedaanse oosten.

Vanuit dat christelijke westen deden twee fenomenen zich voor. Vooreerst werd de christelijke westerling wereldontdekker. In de tweede plaats vond

hij de moderne techniek uit. Tengevolge van deze factoren wordt het christelijk-westerse bestaansmodel geïdentificeerd met het ontwikkelde bestaansmodel, en bovendien met de blanke huid. Vandaar datgene wat wij zouden kunnen aanduiden als het blankhuidige-westers-christelijke beschavingsmodel. Deze term is duidelijk als duiding van oorsprong van een bestaanswijze, maar hij wordt gaandeweg meer onduidelijk. Blankhuidig? Japan participeert ten volle; jappers worden niet voor niets in Zuid-Afrika als ereblanken aangeduid. Het vanuit de wereld van de blanken ontstane model is overgenomen door mensen van andere huidskleur. Nixon is op bezoek geweest in China. Westers? Het bestaansmodel wordt nu overal in de wereld aangetroffen, bijv. in Zuid-Afrika, in Australië en Nieuw-Zeeland, in Japan. Het komt uit Europa, verhuisde vandaaruit naar vele delen van de wereld. Christelijk? Ja, het model ontstond in het blankhuidig-christelijke westen. Men heeft er alles voor gedaan om aan te tonen dat het ontstaan van het model te danken zou zijn aan het christendom, maar het bewijs is niet geleverd. Hoe dan ook, het bestaansmodel dat momenteel 'in' is op onze aarde is in feite gebonden aan blanke huid, aan het westen, aan het christelijke mensbeeld. Ook al wordt de toestand meer verward, de oorsprong is duidelijk.

Twee dingen komen in het voorafgaande scherp naar voren. De dominerende groep dringt zijn mensbeeld op. De westerse mens domineert momenteel economisch en ideologisch; economisch: dit behoeft geen betoog; ideologisch: wetenschap, kunst, religie van de westerse mens zijn wereldbepalend geworden. Wij zouden daarom kunnen spreken van een verwestering van de mens. In de tweede plaats, doordat het westen zozeer dominerend is geworden op wereldniveau heeft het de localisatie van zijn dominantie bedreigd. Onze wereld wordt steeds meer en steeds minder westers. Wij gaan het westen overal aantreffen. Wij treffen het zgn. westen ook aan in Japan. Het komt kort en goed hierop neer: wij hebben vanuit het westen een bestaanswijze ontwikkeld welke tot wereldmodel aan het worden is.

Onze moeilijkheid is deze: hoe is de verhouding tussen sociologie en het wereldwijd wordende westerse mensbeeld? Hangen de twee samen? Meer eenvoudig gezegd: is de sociologie westers of neutraal? De sociologie is in elk geval in het westen ontstaan. Is zij westers? Men heeft wel onderscheid gemaakt tussen sociologie van westerse en niet-westerse landen. Is niet alle sociologie westers, ook wanneer men over niet-westerse landen spreekt?

Wij leven momenteel in soort westersheidmythe. De mens leeft, omdat hij vanuit het verleden leeft, altijd met rugdekking: je kunt niet naar voren kijken tenzij je van achter veilig bent; je kunt niet naar de toekomst gaan tenzij vanuit je verleden. De mens is iemand die zijn rugdekking, zijn verleden pleegt te ideologiseren, te mythologiseren. Hij heeft dit gedaan in vele

vormen. Een van de eerste was de mythe. Later werden de mythische wezens levend gemaakt, verklaard tot goden. De chinezen die geen goden kenden, verheerlijkten de voorouders. Toen ontstond de makromystificatie van de persoonlijke, alwetende, almachtige god als universele rugdekking van de mensheid. Marx brak met deze rugdekking, maar werd zelf tot rugdekking. Merkwaardige paradox: Marx die protest is tegen rugdekking is tot rugdekking geworden. De mens leeft dankzij rugdekking en mystificeert zijn rugdekking. Hij wil veilig naar voren gaan omdat hij van achter gedekt is.

Nu krijgt het onderwerp van dit artikel een nieuwe betekenis. Het luidt: sociologie en mensbeeld. Er zijn drie mogelijkheden. Vooreerst kunnen wij te doen hebben met een louter registrerende sociologie die vrij is van alle mensbeeldmystificaties, of liever, met een sociologie die pretendeert vrij te zijn van mensbeeldmystificatie. In de tweede plaats is een sociologie mogelijk welke zich principieel plaatst binnen een mensbeeldmystificatie — welke dan natuurlijk als waarheid wordt begrepen —; voorbeeld hiervan is de wijsbegeerte van de wetsidee, de wijsbegeerte in het Rusland van Stalin. In de derde plaats is een berustingssociologie mogelijk. Met deze term doel ik op een sociologie die wel probeert vrij tekomen van de hier en nu herkenbare mystificaties van het mensbeeld, welke echter, wijs geworden door het verleden, weet ook zelf wel weer slachtoffer te zijn van aan het bewustzijn ontsnappende mensbeeldmystificaties. De driedeling is eenvoudig, nl. neen, ja, ik weet het niet.

Mijn mening? Ik neig naar het derde standpunt. Beoefent men sociologie vanuit een vaststaande, gesanctioneerde, gemystificeerde rugdekking, dan wordt sociologie collectieve zelfverheerlijking. Cultus van de mythe waarin men vastzit. Dit is de situatie van degene die christen is ten aanzien van godsdienstwetenschap. Hij kan zijn verleden alleen maar zien als primitieve voorbereiding van zijn heden en een andere toekomst als afval. Een sociologie die zich in zulk een situatie plaatst, kan alleen maar bijdrage zijn tot de gemystificeerde rugdekking. Deze moet m.i. ontkend worden. Wij mogen niet vanuit een gemystificeerd mensbeeld vertrekken, doch moeten ons objectief opstellen. Als wijsgeer heb ik hier echter een heel grote moeilijkheid. Wie is nl. het subject dat zich objectief opstelt? Het zou niet uitgesloten zijn dat het beeld van het zich objectief opstellende, het zgn. wetenschappelijke subject de nieuwste vorm is van mensbeeldmystificatie. Ik meen zelfs dat dit waar is, en daarom aanvaard ik de tweede mogelijkheid evenmin. Dan rest mij slechts het derde standpunt. Een berustingsstandpunt. Mensen hebben altijd bestaan met een gemystificeerd beeld van zichzelf en wij bestaan ook zo. Wij kunnen ons wel van mystificaties vrijmaken, en zulke vrijmakingen heb ik beleefd en waargenomen en ondernomen, maar

definitieve vrijheid? Idée-limite. Denkbeeld waarmee we moeten blijven spelen.

Wij leggen ons gezamenlijk vast in een collectief beeld van onszelf. Is die vastlegging waar? Neen. Is zij vals? Neen. Zij is op wankelende manier wordend.